

KATTAQO'RG'ON UYEZDI BOZOR SAVDOSI TIZIMINING XIX ASR OXIRIDAGI HOLATI.

Kenjayev Nurolim Jumanazarovich

*Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti (PhD)*

Annotatsiya. *Ushbu maqolada XIX asr oxiri Turkiston o'lkasining, xususan Kattaqo'rg'on uyezdi bozor savdosi tizimining o'ziga xos xususiyatlari, savdo infratuzilmasi, bozorlardagi sanitariya holati, savdogarlarning harakat modeli hamda Rossiya imperiyasi savdo qonunchiligining mahalliy sharoitga mos kelmasligi tahlil qilinadi. Mahalliy bozorlardagi ko'chma va doimiy savdo elementlarining aralash shakli bo'lib, "uchinchi tip" savdo modelining shakllangani ilmiy asosda yoritiladi.*

Kalit so'zlar: *Turkiston, Kattaqo'rg'on uyezdi, bozor savdosi, infratuzilma, soliq tizimi, ko'chma savdo, mahalliy iqtisodiyot.*

Abstract. *This article analyzes the specific features of the market trade system of the Turkestan region, in particular the Kattakurgan uyezd of the late 19th century, the trade infrastructure, the sanitary condition of the markets, the model of merchants' behavior, and the incompatibility of the trade legislation of the Russian Empire with local conditions. The formation of the "third type" trade model, which is a mixed form of mobile and stationary trade elements in local markets, is scientifically highlighted.*

Keywords: *Turkestan, Kattakurgan uyezd, market trade, infrastructure, tax system, mobile trade, local economy.*

XIX asr oxiri Turkiston o'lkasining iqtisodiy tuzilmasi, ijtimoiy aloqalari va kundalik turmush tarzini belgilayotgan asosiy omillardan biri bozor savdosi tizimi bo'lib, bu tizimning shakllanishi, rivojlanishi va undagi ichki mexanizmlar Rossiya imperiyasi hududlarida mavjud bo'lgan savdo modelidan sezilarli darajada farq qilgan. Bu farqning eng yorqin ko'rinishi Samarqand viloyatining yirik iqtisodiy markazlaridan biri bo'lgan Kattaqo'rg'on uyezdi misolida yaqqol namoyon bo'ladi.

Kattaqo'rg'on uyezdining bozor savdosi tizimi nafaqat iqtisodiy, balki ijtimoiy, madaniy va ma'muriy jarayonlarning ham o'ziga xosligini aks ettiruvchi murakkab tizim sifatida shakllangan. XIX asr oxiri Rossiya mustamlakachiligi sharoitida bu tizim bir tomondan an'anaviy mahalliy savdo amaliyotlari, ikkinchi tomondan Rossiya ma'muriy siyosati ta'siri ostida rivojlanib, ikki qarama-qarshi iqtisodiy tartibning o'ziga xos sintezi sifatida yuzaga kelgan.

Turkiston bozorlarining asosiy xususiyati savdogarlarning doimiy savdo nuqtalariga ega emasligi, savdo faoliyatining harakatchanligi va bozorlarning haftalik tartibda faoliyat yuritishidir. Rossiya shaharlarida savdo faoliyatining asosiy qismi

do'konlar, rastalar, yopiq savdo inshootlari orqali amalga oshgan bo'lsa, Turkistonda, jumladan Kattaqo'rg'on uyezdida savdogarlarning aksariyati haftaning deyarli har kuni boshqa bir bozorga borib savdo qilgan. Bu harakatlanish tizimi o'zining muntazamligi, geografik chegaralanganligi va qat'iy tartibi bilan ajralib turgan. Masalan, bir savdogar dushanba kuni Chuqur bozorida, seshanba kuni Juma bozorida, chorshanba kuni Saip bozorida, boshqa kunlari esa Kattaqo'rg'on uyezdining kichik bozorlarida savdo qilgan. Bu tizim savdogarning iqtisodiy faoliyatini bir hudud bilan bog'lab qo'ygan, uni kengroq savdo tarmoqlariga kirishdan cheklagan, shu bilan birga bozorlardagi barqarorlikni ta'minlagan. [1]

Turkiston savdogarining asosiy faoliyati kichik arava yoki yengil yuk vositasi orqali amalga oshirilgan. Bu aravalarda ular bir necha kunlik savdo uchun mo'ljallangan tovarlarni tashib yurganlar. Savdogarning do'kon, ombor yoki doimiy savdo binosi bo'lmaganligi sababli, tovar zaxirasi doimiy ravishda o'z uyezdi hududidagi bir xil ustaxona yoki kichik do'konlardan to'ldirilgan. Bu esa iqtisodiy aloqalarning ichki yopiq tuzilishini yaratgan. Savdogar boshqa uyezdlarga deyarli chiqmagani sababli, bozorlar o'rtasida yirik iqtisodiy integratsiya yuzaga kelmagan. Tarixiy manbalarda ko'rsatilishicha, Kattaqo'rg'on savdogarlari o'z savdo hududidan tashqariga chiqishni zarur deb hisoblashmagan, chunki ular o'z yo'nalishlaridan chetga chiqsa, haftalik savdo ritmi buzilar, foyda kamayishi mumkin edi. [2]

Kattaqo'rg'on uyezdi bozorlarining infratuzilmasi XIX asr oxirida nihoyatda past darajada bo'lgan bo'lib, savdo jarayoni ko'pincha ochiq havoda amalga oshgan. Ma'muriyat tomonidan qurilgan savdo rastalari, yopiq do'konlar yoki panjarali savdo maydonlari mavjud bo'lmagan. Mavjud bo'lgan ayrim ayvonlar esa savdogarlarning o'z mablag'lari hisobidan qurilgan bo'lib, ular ham vaqt o'tishi bilan ta'mirsiz holga kelgan. Ayrim hollarda ayvonlar savdogarlar o'rtasida bepul yoki juda arzon (3–4 rubl) narxda topshirilgan. Bu hol bozor infratuzilmasining davlat tomonidan tartibga solinmaganligini ko'rsatadi. [3]

Don savdosi uchun ajratilgan ayvonlar alohida muhokamaga arziydi. XIX asrning oxirgi yillarida Kattaqo'rg'onga tutash yirik bozorlarning bir nechtasida don savdosi uchun maxsus inshootlar bo'lgan bo'lsa-da, ularning aksariyati yillar davomida ta'mir ko'rmagani sababli yemirilgan, xavfsizlik talablariga javob bermay qolgan. Manbalarda qayd etilishicha, Chelek bozoridagi paxta ayvoni 1897 yilga kelib shu darajada yaroqsiz holga tushganki, ichkarida savdo jarayonini davom ettirish hayot uchun xavfli deb topilgan. Bunday inshootlarning yaroqsizligi bozor iqtisodiyotining samaradorligini pasaytiribgina qolmay, o'lchov asboblarning sifatiga, tovarning xavfsizligi va gigiyenasiga ham jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Kattaqo'rg'on uyezdi bozorlarining joylashuvi ham o'ziga xos muammolarni keltirib chiqargan. Bozorlarning aksariyati pastqam, botqoqlashgan, suv chiqmaydigan joylarda tashkil etilgan. Qish va bahor mavsumlarida bunday bozorlar qalin loyga botib, savdo jarayonini keskin murakkablashtirgan. Savdogarlar va xaridorlar loy

ichida yurgan, tovar aravalari botqoqdan chiqmay qolib, turg'unlikka sabab bo'lgan. Yoz oylarida esa bozorlar quruq chang, kuchli hid, chivinlar va zararli miasmalar bilan to'lgan. Sanitariya sharoitining bunday yomonligi aholining sog'lig'iga bevosita ta'sir ko'rsatgan. Bezgak kasalligi o'sha davrda keng tarqalgan bo'lib, manbalarda uning asosiy sababi sifatida bozorlarning sanitariya holati tilga olinadi.

Kattaqo'rg'on uyezdi hayvon bozorlarining holati yanada murakkab bo'lgan. Yirik va mayda chorva — ot, tuya, sigir, qo'y, eshak — savdosiga mo'ljallangan hududlar mavjud bo'lsa-da, ularda maxsus qalamlar, yopiq maydonlar, chorva uchun xizmat joylari yoki xavfsizlik inshootlari bo'lmagan. Natijada hayvonlar bozor bo'ylab erkin harakat qilgan, ko'pincha qochib ketib, odamlarni jarohatlagan yoki tovarlarga zarar yetkazgan. Bu hol bozorlarning tashkiliy jihatdan sust rivojlanganligini, ma'muriyat tomonidan yetarli tartibga solinmaganligini ko'rsatadi. Hayvon bozoridagi tartibsizlik savdogarlarning xavfsizligini xavf ostiga qo'ygan, ba'zan esa jiddiy mojarolar va kamomadlar yuzaga kelgan. [4]

Savdogarlarning haftalik harakat modeli Kattaqo'rg'on uyezdining iqtisodiy hayotida muhim o'rin tutgan. Ularning har kuni boshqa bozorga borishi savdo jarayonining uzluksizligini ta'minlagan bo'lsa-da, iqtisodiy faoliyatning hududiy cheklanganligiga olib kelgan. Bir savdogar odatda bir xil bozorlar majmuasidan tashqariga chiqmagan, masalan, Samarqand–Kattaqo'rg'on–Urgut–Jandaboy yo'nalishida savdo qilgan. Bu model savdogarning o'z bozorlaridan tashqarida yangi mijozlar topishiga yoki qo'shimcha savdo manbalariga ega bo'lishiga imkon bermagan. Shu bilan birga, bu tizim savdo jarayonini tartibga solgan, bozorlardagi tovar aylanishining barqarorligini ta'minlagan. [5]

Kattaqo'rg'on uyezdining eng katta iqtisodiy muammolaridan biri vazn solig'i — vesovoy sbor tizimi bo'lgan. Bu soliq don va paxta savdosidan olinib, uni yig'ish huquqi odatda bir necha yillardan beri o'sha guruhga tegishli bo'lgan shaxslar tomonidan ijaraga olingan. Ularning faoliyati ustidan samarali nazorat bo'lmagani sababli, bu tizim korrupsiya o'chog'iga aylangan. Soliq to'lovchilarni aldatish, toshlarni engillashtirib qo'yish, mahsulotning bir qismini yashirincha olib qolish kabi holatlar keng tarqalgan. Bu jarayon dehqonlar va mayda ishlab chiqaruvchilarning iqtisodiy manfaatlariga jiddiy zarar yetkazgan, bozor iqtisodiyotining adolat tamoyillarini buzgan. Ma'muriyatning soliq tizimini tartibga solish borasidagi harakatlari esa ko'p hollarda faqat og'zaki ko'rsatmalar bilan cheklangan.

Shunga qaramay, Kattaqo'rg'on uyezdi bozorlaridan yig'ilgan daromad sezilarli bo'lgan. 1897 yilda 20 514 rubl, 1898 yilda esa 23 058 rubl mablag' tushgan. Bu mablag'lar bozorlarni obodonlashtirish, drenaj tizimlari qurish, yirik g'ishtli ayvonlar barpo etish, don savdosi uchun yopiq inshootlar yaratish uchun yetarli bo'lgan. Lekin soliq tizimidagi tartibsizlik, korrupsiya va mablag'larning maqsadsiz sarflanishi tufayli bu ishlar amalga oshmagan. Natijada Kattaqo'rg'on bozorlarida infratuzilma yillar davomida o'z holicha qolgan. [6]

Rossiya imperiyasi tomonidan Turkistonga tatbiq qilingan savdo qonunchiligi ham mahalliy savdo tizimining rivojlanishiga to'sqinlik qilgan. 1865 va 1898 yillardagi savdo qonunlari Rossiya shaharlaridagi do'konli savdo tuzilmasiga mo'ljallangan bo'lib, ular Turkiston sharoitida mavjud bo'lgan harakatchan, haftalik, ochiq bozorlar tizimiga mutlaqo mos kelmagan. Bu nomuvofiqlik savdo tartibining ko'plab jihatlarida ko'zga tashlangan. Masalan, Rossiya qonunlari do'konlarning ro'yxatdan o'tkazilishi, savdo litseziyalarining berilishi, savdo binolarining qoida asosida joylashtirilishi va nazorat qilinishini talab qilgan bo'lsa, Kattaqo'rg'onida do'konlar deyarli bo'lmagan, savdo ustuvor ravishda ochiq maydonlarda amalga oshgan.

Xulosa qilib aytganda, XIX asr oxiridagi Kattaqo'rg'on uyezdi bozor savdosi Turkistonning mahalliy iqtisodiy hayoti, an'anaviy savdo amaliyotlari va Rossiya mustamlaka siyosati ta'sirida shakllangan murakkab tizimdir. Bu tizim savdogarlarning hududiy cheklanganligi, bozor infratuzilmasining zaifligi, sanitariya muammolari, hayvon bozorlaridagi tartibsizlik, vazn solig'i tizimidagi korrupsiya va Rossiya qonunchiligiga mos kelmaslik kabi omillar bilan ajralib turadi. Kattaqo'rg'on uyezdi savdo hayoti Turkiston iqtisodiy tarixining o'ziga xos jihatlarini yorituvchi muhim tarixiy tajriba bo'lib, u o'sha davrda mavjud bo'lgan iqtisodiy-siyosiy munosabatlarning murakkabligini ko'rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Samarqand viloyati ma'lumotnomasi. 1898. 6-son. 97 bet.
2. Samarqand viloyati ma'lumotnomasi. 1898. 6-son. 99 bet.
3. Samarqand viloyati ma'lumotnomasi. 1898. 6-son. 106 bet.
4. Samarqand viloyati ma'lumotnomasi. 1898. 6-son. 109 bet.
5. Samarqand viloyati ma'lumotnomasi. 1898. 6-son. 112 bet.
6. Samarqand viloyati ma'lumotnomasi. 1898. 6-son. 114 bet.